
Dušan I. SINDIK

POGLED NA PROŠLOST JEVREJA JUGOSLAVIJE

Posvećeno uspomeni na Evu Brajer

UVOD

Istorija je pokazala da su Jevreji veoma postojan narod, vredan i uporan u svojim nastojanjima ali i sposoban da se relativno brzo prilagodi raznim novim geografskim i društvenim sredinama u koje je protiv svoje volje bio smeštan. Što je najvažnije, pokazali su se dovoljno snažni da i u novim sredinama ostave pozitivan trag o svom postojanju i delovanju. Zahvaljujući tome, kada danas proučavamo istoriju velikog broja država u svetu, ne možemo mimoći istorijat

jevrejskih zajednica u svakoj od tih država posebno. Jevrejski narod, iako povremeno preseljavan i raseljavan, ostaje stalno prisutan u istoriji mediteranskih zemalja, a to je dugo značilo prisustvo na svetskoj istorijskoj pozornici. Širenjem okvira poznatog sveta, tj. otkrićem novih kontinenata, širila se i dijaspora, pa tako Jevreji na određen način ostaju stalno prisutni u svetskoj istoriji.

Polazeći od toga, Redakcija edicije *Mi smo preživeli* smatrala je za korisno da ovom prilikom ne samo nekadašnja jugoslovenska, nego i svetska jevrejska i nejevrejska čitalačka publika, u najkraćim crtama dobiju osnovne informacije o prošlosti Jevreja koji su živeli ili i danas žive na tlu ex-Jugoslavije (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska,

Makedonija, Slovenija, Srbija sa Kosovom i Metohijom i Vojvodinom). Prošlost Balkanskog poluostrva u proteklih 2000 godina bila je često veoma burna. Na tom prostoru u protekla dva milenijuma dogodili su se: Seoba naroda, podela Rimskog Carstva, širenje hrišćanstva, pad Zapadnog Rimskog Carstva, pokršćavanje Slovena, raskol u hrišćanskoj crkvi, Krstaški ratovi, dolazak Turaka, njihovo osvajanje balkanskih zemalja i pad Vizantije (Istočnog Rimskog Carstva), ustanci protiv Turaka, njihovo potiskivanje sa Balkana, dva svetska rata. Svi navedeni događaji izazivali su migracije stanovništva, kao i promene državnih granica. Prirodno je da su tim nemirnim zbivanjima Jevreji i protiv svoje volje prisustvovali, pa su ne retko u njima učestvovali a na određeni način svakako su i posledice snosili. Kada se govori o položaju Jevreja ne samo na teritoriji ex-Jugoslavije, nego i na celom Balkanskom poluostrvu, treba upozoriti da je njihov položaj zavisio od toga da li su neki grad ili država bili pod uticajem ili pod vlašću vizantijske, rimske ili islamske civilizacije. Tokom istorije, u neposrednoj vezi sa promenama državnih granica, menjali su se i kulturni i verski uticaji. Jevreji su u takvim uslovima bili prinuđeni da poštuju vlast države u kojoj su živeli, ali su nastojali i uspevali da zadrže prvenstveno svoje religiozne običaje a kada je bilo moguće gradili su svoje hramove, osnivali svoje opštine i škole čuvajući tako svoj verski i etnički identitet.

POJAVA JEVREJA NA BALKANU

Najstariji pisani tragovi o postojanju jevrejskih zajednica na Balkanskom poluostrvu potiču iz poslanica apostola Pavla upućenih Solunjanima, Atinjanima i Korinćanima, tj. jevrejskim zajednicama u tim gradovima. Jer, hrišćanska religija počela se širiti po Rimskom carstvu kroz stare jevrejske naseobine nastale pre, u toku i posle izгона Jevreja iz Palestine. Za ovu priliku najvažnije je delovanje apostola Pavla u Solunu, budući da su se iz toga grada kretale migracije Jevreja na Sever prema unutrašnjosti Balkana, tj. ka današnjoj Makedoniji, Srbiji i Bugarskoj. U ta najstarija vremena teško je pratiti događaje vezane za život pojedinih jevrejskih zajednica na Balkanu, jer pisanih izvora ima veoma malo ili ih uopšte nema. Zato se za prve vesti istoričari oslanjaju na arheologiju, tj. na ostatke materijalne kulture, a neki put i na tradiciju. Arheološka nalazišta potvrđuju da su migracije Jevreja

išle sa obala Egejskog i Jadranskog mora prema unutašnjosti Balkanskog poluostrva.

Najstariji materijalni dokazi o postojanju jevrejskih naseobina na tlu Jugoslavije potiču iz Benkovca, Duklje (Doclea), Senja, Murse (Osijek), Čelareva. Bogatija su i značajnija nalazišta Solina (Salona) i posebno Stobija sa ostacima sinagoga, što podrazumeva snažnu i dobro organizovanu opštinu. Poliharmosov stub iz sinagoge u Stobima sa natpisom na grčkom jeziku, predstavlja vrlo krupan dokaz o ekonomski jakoj jevrejskoj zajednici u tom gradu. Koliko su duboki koreni teško je proceniti, jer je život tog grada nasilno prekinut doseljavanjem Slovena krajem VI ili početkom VII veka. Slabiji su arheološki nalazi sa teritorije Slovenije, ali izgleda da tamo do pre dvadesetak godina nisu vršena sistematska istraživanja. Sve ovo govori da je Jevreja u navedenim mestima bilo i u vreme Seobe naroda kada su delili sudbinu svojih grčkih, tračko-ilirskih i rimskih sugrađana.

Jevreji doseljeni u rimsko doba bili su raznolikog klasnog sastava. Bilo je među njima robova, izbeglica, prognanika, trgovaca, pomoraca, zanatlija (zidara, suknara, staklara, grnčara, drvodelja, zlatara, vinogradara).

Upućujemo na odeljak *Kronolgija* u izvanrednom katalogu izložbe *Jevreji na tlu Jugoslavije*. (Zagreb 1988, 204–212). Tu se vidi da za vreme do kraja XII veka raspoložemo veoma malim brojem podataka. Ali od tada sve do danas broj podataka se povećava, tako da neki put i za starije vreme raspoložemo izveštajima, koji nam ako ne iz godine u godinu, a ono iz decenije u deceniju pružaju, kad više kad manje, uvek dragocena obaveštenja o životu Jevreja na ovim prostorima.

Ne može se zanemariti tradicija o veoma staroj koloniji Jevreja u Beogradu (Singidunum), koja počiva na čitanju *Knjige o Esteri*, prilikom obeležavanja „Purima“, što je bilo dozvoljeno samo u hramovima izgrađenim u vreme postojanja Jevrejske države u Palestini.

Sredinom X veka, oko 950, Mar Saul i Mar Jozef uspostavili su vezu između Kordovskog kalifata na Pirenejskom poluostrvu i Hazarskog carstva na obalama Volge i Kaspijskog jezera. Ova dva Jevrejina prošla su kroz nekoliko gradova na Dunavu, među kojima se spominje i Beograd pod imenom *Alba Bulgarorum*, jer je Beograd tada bio pod bugarskom vlašću. Vest o tome je mala karika u nevezanom lancu od nekoliko vekova da bi se na osnovu toga mogao doneti zaključak o kontinuitetu postojanja jevrejskog stanovništva na teritoriji Jugoslavije.

JEZIK

Jevreji nastanjeni u jugoslovenskim zemljama svakako su u početku govorili hebrejski. Vremenom, oni koji su živeli u grčkom govornom području međusobno počinju govoriti srednjovekovni grčki jezik, pa su stoga nazivani *Romanioti*, jer su srednjovekovni Grci – Vizantinci sebe nazivali Romejima, tj. Rimljanima. S druge strane sasvim je verovatno da su pripadnici migracionih talasa sa jadranske obale i severenih delova Apeninskog poluostrva govorili i latinski. Kasnije se situacija menja. Oni koji su ostali u Makedoniji morali su znati i grčki. Ptujski i mariborski Jevreji govorili su nemački ili jidiš, beogradski mađarski i nemački, a oni koji su dolazili iz Vlaške – vlaški. Dolazak Turaka, a naročito špansko-sefardske migracije izazivaju novu promenu. Kao domaći jezici prevladali su ladino (žudeo-espanjol) i jidiš, dok je hebrejski postao jezik samo izuzetno učenih ljudi. U XVI veku je zabeleženo da veliki broj Jevreja govori 10 do 12 jezika, a skoro svi četiri do pet.

JEVREJI U JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA OD KRAJA XII DO KRAJA XVIII VEKA

Iz epohe srednjovekovnih južnoslovenskih država (XII–XV vek) sačuvan je mali broj istorijskih izvora koji bi posvedočili postojanje jevrejskih zajednica u Srbiji, odnosno Raškoj, kako se ona tada nazivala, zatim Bosni, Makedoniji i Bugarskoj. Prirodno je da se upitamo zašto? Odgovor je vrlo jednostavan. Srednjovekovni arhivi tih država nisu sačuvani usled prodiranja Turaka Osmanlija na Balkansko poluostrvo. Srednjovekovne južnoslovenske države na Balkanu, naročito Bosna, Srbija, Bugarska i Makedonija (u vreme kada je bila sastavni deo Srbije), gravitirale su prema južnodalmatinskim gradovima Dubrovniku, Kotoru i Baru. Od Dubrovnika i Kotora na Istok, sve do obala Crnog mora, nailazimo u arhivskom smislu reči na brisani prostor, tj. na teritoriju na kojoj nema sačuvanih arhiva niti jedne državne, gradske, ni crkvene institucije do kraja XV veka. Kada to znamo onda ne treba da budemo iznenađeni što ni o Jevrejima nema izvornih arhivskih podataka. Nešto je bolja situacija u gradovima na jadranskoj obali i to počevši od Kotora i Dubrovnika prema everozapadu do Istre.

U poslednjoj četvrtini XII veka, u odluci kotorskog gradskog veća iz januara 1186. godine spominju se ljudi „qui tenent sabatum“, tj. koji

drže subotu, što se može protumačiti samo kao poštovanje *Šabata*, a *Šabat* u to vreme poštuju jedino Jevreji. Ako tome dodamo pojavu imena Simon i Judea dvadesetak godina kasnije, onda možemo biti prilično sigurni da je u to vreme u Kotoru živela izvesna skupina ljudi, o čijim se običajima vodilo računa, ako ništa drugo a ono zato da bi im bila uvedena nekakva ograničenja.

Osnivač Srpske pravoslavne crkve, prvi srpski arhiepiskop Sava Nemanjić, priredio je oko 1220. godine prevod, sa grčkog na srpsko-slovenski jezik, *Nomokanona – Zakonopravila*, poznatog u nauci kao *Krmčija sv. Save* (najstariji sačuvani prepis potiče iz 1262. godine), koji sadrži odredbe o Jevrejima. Tu se radi o opštim odredbama, možda mehanički preuzetim iz vizantijskih liturgijskih i crkveno-pravnih spisa još u vreme pokrštavanja Slovena sredinom IX veka. Sa filološke tačke gledišta treba upozoriti da se ravnopravno javljaju termini kao što su: Jevreji, Judeji, Židovi, Židovin, židovski, testo judejsko presno i mrtvo (maces?). Ovako razrađena terminologija mogla bi da podrazumeva postojanje bar manjih jevrejskih zajednica i u unutrašnjosti Balkana a ne samo u gradovima na obalama Egejskog i Jadranskog mora. Nesumnjivo je da su navedeni izrazi opšteslovenski, ali je takođe moguće da su neki specifični izrazi, pa i oni koji se odnose na Jevreje, rasprostrirani iz Srbije prema slovenskim državama severno od Save i Dunava, jer je i Nomokanon severnih i zapadnih Slovena preveden sa Savine Krmčije.

U hrisovuljama srpskih srednjovekovnih vladara do kraja vladavine Stefana Uroša III Dečanskog (1331), Jevreji se spominju samo uopšteno. Tek 1337, iz povelje kralja Stefana Dušana izdatoj manastiru Treskavcu izričito se vidi da je bilo Jevreja nastanjenih i u unutrašnjosti Srbije. *Sintagma Matije Vlastara*, poznati vizantijski crkvenopravni zbornik nastao 1335. godine, sadrži i odredbe koje se odnose na Jevreje, tj. na ograničavanje prava Jevrejima u odnosu na hrišćansko stanovništvo. Ovaj zbornik preveden je na srednjovekovni srpski jezik ubrzo po stupanju na snagu u Vizantijskom carstvu, najverovatnije u vreme vrhunca zakonodavne delatnosti cara Stefana Dušana oko 1350. godine. Ostaje otvoreno pitanje da li su iz Dušanovog zakonika izostale odredbe o Jevrejima zato što se smatralo da je dovoljno ono što je zapisano u *Nomokanonu* i u Vlastarevoj *Sintagmi*.

Iako su i primorski i kontinentalni deo Hrvatske bili u okvirima delovanja rimokatoličke crkve, ipak je položaj Jevreja u te dve oblasti

bio različit. U arhivima primorskih gradova koji su uglavnom bili pod vlašću Venecije uz odgovarajuća ograničenja proistekla iz venecijanskog zakonodavstva, nailazimo češće na podatke o Jevrejima, dok u kontinentalnom delu, naročito od kada je pripao Austriji, sudeći po arhivskim podacima, Jevreja skoro da nije ni bilo.

Na istočnoj obali Jadrana počev od XIV veka javljaju se pojedinci Jevreji, iako ne u velikom broju, kao poslovni ljudi u Dubrovniku i Splitu. U ta dva grada kontinuitet postoji sve do danas, ali položaj Jevreja u njima nije bio identičan, jer Dubrovnik od 1358. više nije priznavao vlast Venecije. U Dubrovniku je bilo i suđenja za ritualna ubistva kao i drugih povremenih progona, ali su u Dubrovniku živeli i poznati jevrejski književnici i pesnici kao i lekari. Jevrejska zajednica je uprkos nedaćama preživela pad Dubrovačke Republike (1808) i održala se do danas.

Verovatno je da su Jevreji živeli i u Splitu (nekadašnjoj Dioklecijanovoj palati) – gradu nasledniku stare Salone (danas Solin), još od VII veka kada su tu prešli sa ostalim izbeglim stanovnicima Salone. U poslednjim godinama XIV veka pominje se sinagoga, a od XVI veka život Jevreja u Splitu može se pratiti kontinuirano. Budući da je Split bio pod vlašću Venecije, u tom gradu su primenjivni svi venecijanski zakoni koji su se odnosili na Jevreje. Međutim, lokalne vlasti su imale razumevanja za poslovnu sposobnost Jevreja pa su oni mogli slobodno da učestvuju u tranzitnoj trgovini sa zaleđem. Za uzvrat, u sukobima sa Turskom Jevreji su podržavali Veneciju, što je bilo i prirodno, jer su živeli na njenoj teritoriji. I u Dubrovniku i u Splitu (od 1787) postojao je geto. Uredbom *Sopra la ricondota degli Ebrei* (u Veneciji 1735, u Splitu 1788) ustanovljena su prava, dužnosti ali i ograničenja nametnuta Jevrejima. U Splitu je jevrejskom opštinom upravljao Glavni sabor (Kahal gadol) sa *gastaldima* (parnassim) na čelu.

U Zagrebu se doduše u XV veku spominje *domus Judeorum*, ali od tada do XVIII veka nema pomena o Jevrejima. Slično je bilo i u Slavoniji. Posle antičke Murse (danas Osijek) sve do 1688. godine nema podataka o Jevrejima. Tek kada je posle Druge opsade Beča (1683) austrijska vojska goneći Turke osvojila i Beograd, deportovano je 500 beogradskih Jevreja u Osijek, odakle su kasnije gonjeni dalje prema Severu. U XVIII veku posle Toleranz-patenta austrijskog cara Josifa II (1781), javljaju se Jevreji u gradovima Slavonije, Bačke i Srema, najpre i to dosta dugo, sa brojčano ograničenim pravom stanovanja.

Posmatrano u celini, vreme procvata jevrejske zajednice u Srbiji, Bosni i Makedoniji, jeste period turske vlasti (XVI–XVIII vek). Naime, posle bitke kod Mohača 1526, Turska je osvojila celu Ugarsku, pa su se ove oblasti nalazile u dubini Osmanlijskog (Otomanskog) carstva sve do 1690. godine. Početak turske vladavine na teritorijama severno od Save i Dunava došao je nepunih 30 godina posle izгона Jevreja iz Španije 1492, i dolaska takozvanih španskih Jevreja-Sefarada u Solun i u makedonske gradove. Uživajući toleranciju turskih sultana Jevreji su se, baveći se pretežno trgovinom i zanatima, naseljavali širom Balkanskog poluostrva. Solun, kao i istočna obala Jadranskog mora (Dubrovnik i možda nešto manje Split) ponovo su postali centri iz kojih se kreću jevrejske migracije i trgovina prema unutrašnjosti Balkana. U to vreme, u prvoj polovini XVI veka, u Beogradu postoji štamparija. Da li se u njoj štampaju i knjige hebrejskim pismom ostaje nepoznato. Knjige na hebrejskom jeziku štampaju se u Solunu. Sačuvani su podaci o postojanju sinagoga u više gradova Srbije, Makedonije i Hrvatske. U Beogradu su postojale jevrejske verske škole – ješive. Tu su živeli i poznati rabini čije su *Responze* bile veoma uvažavane među Jevrejima balkanskih zemalja.

Pretpostavlja se da su sem u Stobima u isto vreme postojale i jevrejske zajednice u Dojranu, Ohridu i Strugi. Kao jedna od posledica Krstaških ratova, kada su Jevreji bežali iz Srednje Evrope, bila je pojava Aškenaza u Makedoniji. Čak je pokršteni Jevrejin Leon Mung 1120. godine izabran za ohridskog arhiepiskopa. Kada je Turska osvojila Makedoniju u drugoj polovini XIV i u XV veku, povećao se broj Aškenaza izbeglih od progona u Austriji i Ugarskoj. Dolaskom Sefarada iz Španije i Portugala krajem XV i u XVI veku Romanioti i Aškenazi su potisnuti u filološkom smislu, jer je kao govorni jezik prevladao žudeo espanjol. Podaci o životu Jevreja za vreme turske vladavine sačuvani su u arhivskoj građi na turskom jeziku. Istraživanja u arhivima Turske tek predstoje. Pored učešća u trgovini i bankarstvu sačuvani podaci svedoče o Jevrejima kao zakupcima rudnika, proizvođačima oružja, baruta i tkanina. Mali broj se bavio zemljoradnjom, jer su u strahu od iznenadnih progona uvek izbegavali nepokretnu imovinu.

Nema podataka koji bi potvrdili postojanje jevrejskih zajednica u srednjovekovnoj bosanskoj državi. Veliki jevrejski centar za vreme turske vladavine bio je bosanski grad Sarajevo, takođe sa više sinago-

ga. Prvi jevrejski trgovci došli su u Bosnu u prvoj polovini XVI veka. Međutim, u drugoj polovini istog veka već je postojala organizovana jevrejska zajednica. Oni su bili u trgovačkim vezama sa Jevrejima Dubrovnika, Splita, Beograda i Sofije. Zanimali su se trgovinom, zanatima, novčarstvom. Bilo je među njima poznatih hećima – lekara i travara – apotekara. Početkom XIX veka bili su začetnici i pokretači industrijskog razvoja Bosne i Hercegovine. Među Jevrejima Bosne bilo je poznatih pomoraca, naučnika i književnika. Ali, bilo je i zanatlija, sitnih trgovaca, radnika, proletarijata i uboge sirotinje (prosjaka – šnorera). Oni su nastojali da žive u miru sa pripadnicima drugih naroda i veroispovesti, tj. sa muslimanima i hrišćanima. Doseljavanje Aškenaza počelo je posle Berlinskog kongresa 1878. godine, kada je Austro-Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu. To je svakako doprinelo jačanju veza u oblasti privrede i kulture između Bosne i Srednje Evrope. Do Drugog svetskog rata oni su čuvali svoje opštinske arhive, ali su za vreme tog rata, kada je Bosna bila u sastavu profašističke Nezavisne Države Hrvatske (1941–1945) ti arhivi nestali uključujući i znameniti Pinkas, koji je vođen od 1720. do 1888. godine. Sudbina tih arhiva je nepoznata.

Od svih jugoslovenskih zemalja najmanje je istražena prošlost Jevreja u Sloveniji. Rimski novac je nađen u zidinama mariborskog geta, a u Škocijanu uljana svetiljka sa znakom minore – sedmokrakog svećnjaka. Od kraja rimskog perioda do XII veka nema tragova o Jevrejima u Sloveniji. Do kraja srednjeg veka doseljavanja u Sloveniju bila su iz Italije (sa područja Republike Venecije) i iz Srednje Evrope. Iz Italije doseljenici su dolazili do Primorske Slovenije. Doseljavanja iz Nemačke, Češke i Austrije bila su posledica krstaških ratova a završavala su u gradovima Štajerske i Koruške: Mariboru, Ptuju, Radgoni i Slovenj-Gradecu, a kasnije i Ljubljani. Oni su u Štajerskoj bili i vlasnici vinograda i mlinova, ali možda više bankari i trgovci, kod kojih se austrijsko plemstvo zaduživalo. Do sukoba je dolazilo kada dugovi nisu plaćani. Onda je plemstvo tražilo izgon Jevreja, što je usledilo 1495. za Štajersku i Korušku, a 1515. i za Ljubljanu.

Od XIII do kraja XV veka Jevreji Maribora su razvili trgovačke poslove prema Mađarskoj i Moravskoj ali i prema Veneciji. Posle izгона iz Maribora, a sudeći po prezimenu Morpurgo, pravac migracija je bio delom prema Splitu a delom i prema Gorici (Gorizzia). U prvoj četvrtini XIII veka u Ljubljani je obnavljana prethodno izgorela sina-

goga, što svedoči o organizovanoj i ekonomski snažnoj opštini za koju se zna da je imala školu i sud (*bet din*). Posle izгона bilo je znatno manje Jevreja u Sloveniji ali ih je bilo u Kranjskoj sve do 1718, kada je izdat poslednji dekret o progonstvu. Za vreme Napoleonovih Ilirskih provincija bilo im je dozvoljeno da se vrate, ali je to trajalo kratko. Padom Napoleona i povratkom Austrije posle Bečkog mirovnog kongresa 1815, smanjen je broj Jevreja u Sloveniji, tako da ih tamo i danas ima malo.

PROMENE U XIX VEKU

Posmatrajući prošlost Balkana, posebno Srbije kroz XVIII vek, može se reći da je celo to stoleće bilo jedna veoma velika ali i veoma postepena priprema za epohalni događaj prve decenije XIX veka na Balkanskom poluostrvu – za Prvi srpski ustanak 1804. godine. Događaj jeste bio epohalan, tako da svi stanovnici Balkana njegove posledice osećaju i danas.

Jedna od posledica širenja ideja Francuske revolucije i Napoleonovih ratova bila je emancipacija Jevreja u Evropi, pa i na Balkanskom poluostrvu, tj. u zemljama u kojima se taj uticaj osećao, kao što su bile zemlje Austrijske carevine u koju su ušli i delovi nekadašnje Republike Venecije. Kao u velikom broju država Evrope tako se postepeno i u tim zemljama duh emancipacije Jevreja sve više širio i učvršćivao donoseći im mogućnosti slobodnog života i privrednog napretka, što se odražavalo i na nejevrejsko stanovništvo tih oblasti. Postepeno su se razvijali raznovrsna industrija i bankarstvo. Taj proces obuhvatio je sve oblasti Austrije (od 1867. Austro-Ugarske) u čije okvire su tada ulazile i danas nezavisne države: Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, kao i deo Srbije (Vojvodina).

Značajan momenat u istoriji Balkana ali i Evrope bio je Berlinski kongres (1878), kada je priznata nezavisnost Bugarske, Rumunije, Srbije i Crne Gore. Jedan od uslova za sticanje nezavisnosti bilo je priznavanje građanske ravnopravnosti Jevrejima. U Srbiji je to dovelo do opšteg napretka, naročito u privrednom životu, u čemu su Jevreji Srbije učestvovali kolikogod je to bilo moguće. Naročito je u tom pogledu bio značajan Ustav usvojen 1888. godine.

Kao posledica navedenih promena, u drugoj polovini XIX veka, na teritoriji (tada još samo buduće) Jugoslavije formirana su razna kul-

turno-prosvetna, prosvetiteljska, socijalno-humanitarna, ženska i druga društva. U nekim gradovima bilo je po 10–15 raznih jevrejskih društava istovremeno.

Krajem XIX veka (1897. godine) održan je u Bazelu Prvi cionistički kongres. To je bio događaj od presudnog značaja za budućnost jevrejskog naroda, jer je tim kongresom posle mnogo vekova molitve u sinagogama, nagoveštena obnova jevrejske države kao međunarodnog političkog subjekta. Smatra se da je inicijator cionističkog pokreta u nacionalno-političkom smislu Teodor Herzl, kao potomak zemunske jevrejske porodice, mogao biti i pod uticajem zemunskog rabina Jehude Haj-Alkalaja, preteče cionističke ideje¹. Tu ideju su doneli u Bosnu i Hrvatsku bečki jevrejski studenti. Oni su već 1909. u Slavonskom Brodu osnovali *Nacionalno udruženje cionista u južnoslavenskim zemljama Austro-Ugarske monarhije*. Posle Prvog svetskog rata, 1919, udruženje se proširilo i preimenovalo u *Savez cionista Jugoslavije*.

PRVI SVETSKI RAT I NJEGOVE POSLEDICE

Kao slobodni građani Jevreji su, prihvatajući Srbiju kao svoju domovinu, učestvovali u Balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu. Mnogi su ostali na bojnopolju, a preživeli su došli svojim kućama sa oficirskim činovima i odlikovanjima. U zavisnosti od geografskog rasporeda dijaspore tako su se ponašali i Jevreji u Austro-Ugarskoj.

Posle Prvog svetskog rata sveukupna jevrejska zajednica uklopila se u novo državno ustrojstvo, što niukom slučaju nije bilo jednostavno. Proglašeno je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. Kraljevina Jugoslavija). Ne samo Jevreji, nego i svi stanovnici novonastale države počeli su da žive zajedno u državi koja nikada ranije nije postojala. Od krajnjeg severozapada do krajnjeg jugoistoka te nove države susrele su se kulture Istoka i Zapada, naročito kultura Levanta i kultura Zapadne Evrope. Uz to, u Prvom svetskom ratu većinski narodi Jugoslavije, a sa njima i Jevreji, tj. stanovnici Kraljevine Srbije na jednoj, i stanovnici Austro-Ugarske monarhije na drugoj strani, bili su

¹ Zemun je danas deo Beograda, glavnog grada Srbije.

ratom krvavo suprotstavljene strane. Do 11. novembra 1918. godine pripadnici zaraćenih strana, od 1. decembra iste godine, našli su se u novonastaloj državi. To je bila zaista velika i revolucionarna promena. Beograd, kao prestonica nove države, postao je i sedište novoosnovanog Saveza jevrejskih veroispovednih opština u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, čiji je zadatak bio: „Da se stara o pojedinim opštinama, da posreduje u službenom sabraćaju između državnih vlasti i njih, da ih ako zahtevaju, zastupa pred državnim vlastima i da ovima daje mišljenje o svim zakonskim projektima, naredbama i odredbama koje se tiču jevrejskih veroispovednih opština“. Nova država imala je 1940. godine 117 jevrejskih opština od kojih 12 ortodoksnih.

Osnovan je i Savez rabina na čelu sa glavnim rabinom Kraljevine Srbije dr Isakom Alkalajem, koji je kasnije kraljevim ukazom postavljen za vrhovnog rabina Kraljevine Jugoslavije, pa je u tom svojstvu 1932. imenovan za Senatora kao predstavnik Jevreja Jugoslavije.

Tri najveće jevrejske opštine u Jugoslaviji bile su beogradska, zagrebačka i sarajevska. One su bile i najbogatije. Razvio se privredni, kulturni i javni život. Među Jevrejima je bilo mnogo privrednika, bankara, inženjera, lekara, velikih izdavača, ali i umetnika, književnika, novinara, prevodilaca, koji su svojim radom obeležili kulturu gradova u kojima su živeli, ali i čitave države. Oni su ravnopravno učestvovali u javnom životu.

Od 1918. do 1941. godine Jevreji u Jugoslaviji su uglavnom bili tretirani ravnopravno sa ostalim građanima, mada u početku nije sve išlo bez problema. Traženo je da novu državu napuste Jevreji zato što su bili strani državljanima iako su već više decenija njihove porodice živele u Hrvatskoj, Bosni, Vojvodini i Srbiji. Savez jevrejskih opština je intervenisao ali je uspeo samo delimično pa je jedan broj tih jevrejskih porodica morao da napusti zemlju.

Ima mišljenja među jugoslovenskim Jevrejima koji su preživeli Drugi svetski rat, da je period između dva svetska rata (1. decembar 1918 – 6. april 1941) bio zlatno doba jugoslovenskog jevrejstva, kada je ono doživelo puni prosperitet u svim aspektima jevrejskog i javnog života uopšte.

Ipak, u drugoj polovini 1940, verovatno pod pritiskom Nemačke, proglašeni su zakoni o ograničenom upisu Jevreja u više razrede gimnazije i na visokoškolske ustanove.

DRUGI SVETSKI RAT I NJEGOVE POSLEDICE

Prave teškoće nastale su kada je Nemačka sa Italijom, Bugarskom i Mađarskom napala i porazila Kraljevinu Jugoslaviju. Navedene države podelile su Kraljevinu Jugoslaviju na okupacione zone. Život u pojedinim zonama i ratna sudbina jugoslovenskih Jevreja opisani su u ovoj i prethodnim knjigama edicije *Mi smo preživeli*.

Od gore navedenog broja Jevrejskih opština, 64, kao i sve ortodoksne opštine su zatrte.

Smatra se da je do 1941. godine u Kraljevini Jugoslaviji živelo oko 75000 Jevreja. Od toga broja preživelo je približno 20 odsto. Posle osnivanja države Izrael 1948, oko 8000 je u dve velike alije emigriralo.

Treba reći (i to s punim pravom stalno provejava kroz ovu ediciju) da je izvestan broj Jevreja preživeo tako što se povezao i stupio u redove pokreta otpora protiv okupatora. Najviše ih je bilo u Narodnooslobodilačkom pokretu, koji je predvodila Komunistička partija Jugoslavije sa maršalom Titom na čelu. Nije izgleda istraživano da li, i koliko, ih je bilo u Kraljevskoj jugoslovenskoj vojsci u otadžbini pod komandom generala Draže Mihailovića, ali se zna da je Mihailovićevev lični lekar bio Jevrejin.

Izvestan broj je stupio za vreme ili odmah posle rata u Komunističku partiju Jugoslavije. S druge strane, imućniji, koji više nisu mogli da upravljaju svojom imovinom niti da povrate ono što im je okupator oduzeo, sigurno nisu bili zadovoljni socijalističkim društvenim uređenjem uspostavljenim tada u Jugoslaviji. Uprkos svemu, preživeli su bili srećni što su ponovo sreli bar neke članove porodice. Nije bilo porodica koje su preživele rat u punom broju.

Nekako u isto vreme kada je osnovana država Izrael, došlo je do rascepa u svetskom komunističkom pokretu. Krajem juna 1948. objavljena je Rezolucija Informbiroa uperena protiv rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije. Kao i svi jugoslovenski komunisti koji su se priklonili Rezoluciji, tako i Jevreji članovi KP Jugoslavije, osumnjičeni za naklonost prema Rezoluciji, Staljinu i SSSR-u, snosili su teške posledice. Neki od bivših logoraša Aušvica upućeni su i na Goli otok, koji je postao simbol stradanja komunista u socijalističkoj Jugoslaviji.

EPILOG

Prelistavajući ediciju *Mi smo preživeli* moramo se prisetiti latinske izreke *Audiatur et altera pars – Neka se čuje i druga strana*. Naime, kroz celu ediciju se oseća želja da događaji Drugog svetskog rata budu prikazani zaista realno, tj. da se sagleda ISTINA. Na jednom mestu, u istoj ediciji, dakle pod jednim krovom, bez uvrede, bez ljutnje, bez mržnje, otkriva se složenost istorijskih događaja Drugog svetskog rata, posebno sudbina jugoslovenskih Jevreja. Ali, isto tako sagledava se i nimalo jednostavna, za sve stanovnike tzv. Istočnog bloka, novonastala situacija posle rata. Jednovremeno za sve Jevreje u svetu, naročito za Jevreje Evrope, pa tako i za Jevreje ex-Jugoslavije, od još uvek nesagledivog značaja bilo je i ostaje obnavljanje jevrejske države, tj. nastanak države Izrael.